

Мазяр О. В. Концептуальні паралелі вирішення проблеми обдарованості у працях І. О. Сікорського та В. О. Моляко. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Видавництво «Фенікс», 2012. Т. XII. Психологія творчості. Випуск 15. Частина I. С. 250–257.

С. 250

УДК 159.928.22

О.В. Мазяр

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПАРАЛЕЛІ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ОБДАРОВАНОСТІ У ПРАЦЯХ І.О. СІКОРСЬКОГО ТА В.О. МОЛЯКО

У статті аналізуються закономірності розвитку теорії обдарованості на прикладі концептуальних положень І.О. Сікорського та В.О. Моляко. Зокрема, представлені близькі погляди на взаємозв'язок психофізіологічних та особистісних факторів обдарованості, роль зовнішніх перешкод і розвиток вольових здібностей.

Ключові слова: задатки, обдарованість, здібності, творчість.

О.В. Мазяр

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ОДАРЕННОСТИ В РАБОТАХ И.О. СИКОРСКОГО И В.О. МОЛЯКО

В статье анализируются закономерности развития теории одаренности на примере концептуальных положений И.А. Сикорского и В.А. Моляко. В частности представлены общие взгляды на взаимосвязь психофизиологических и личностных факторов одаренности, роль внешних преград и развитие волевых способностей.

Ключевые слова: задатки, одаренность, способности, творчество.

O.V. Mazyar

CONCEPTUAL PARALLELS OF THE SOLVING THE PROBLEM OF GIFTEDNESS IN THE WORKS OF I.O. SIKORSKI AND V.O. MOLYAKO

The article analyzes the patterns of development of the theory of giftedness on an example of conceptual positions of I.O. Sikorski and V.O. Molyako. In particular, there are presented common views on the relationship of psycho-physiological and personality factors of giftedness, the role of external constraints and the development of volitional skills.

Key words: the inclinations, talent, ability, creativity.

C. 251

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Оцінка наукового поступу в царині психології визначається насамперед внеском окремих вчених у вирішення тієї чи іншої проблеми. Хоча поступ відбувається за допомогою колег лабораторії чи цілого науково-дослідного інституту, однак саме окремі вчені стають тими особами, що здійснюють змінюють уявлення загалом про певну наукову проблему, спрямовують до нових задач, окреслюють перспективи розвитку науки.

Такими знаковими фігурами вітчизняної психологічної науки можна вважати Івана Олексійовича Сікорського (1842-1919) і Валентина Олексійовича Моляко. Перший сто років тому стояв біля витоків проблеми обдарованості, коли тільки починали розроблятися науково-методологічні засади психологічної науки і формуватися її категоріально-термінологічний апарат. Другий на сучасному етапі є одним із найбільш авторитетних дослідників феномену обдарованості, який, окрім теоретичного узагальнення цієї проблеми, на експериментальному й емпіричному матеріалі виокремив теоретико-методологічні засади і шляхи розвитку творчості й обдарованості. У зв'язку з цим значний інтерес становить пошук спільних ідей у концептуальних положеннях І.О. Сікорського та В.О. Моляко. Такий аналіз стає тим більш цінним, що науково-психологічна спадщина І.О. Сікорського досі лишається недостатньо дослідженою.

Якщо взяти до уваги, що проблема обдарованості у психологічній науці почала активно розвиватися лише наприкінці 1930-х років, то І.О. Сікорського беззаперечно можна вважати одним з її фундаторів. І хоча фактично перервано

обмін поглядами вчених і по суті не відбувалася наукова полеміка щодо основних положень його концепції обдарованості, можна фіксувати деякі паралелі з сучасними теоріями обдарованості. Звісно, це не доводить факту, що сучасниками здійснюються запозичення теоретичних ідей І.О. Сікорського (посилання на його праці майже відсутні у науковій літературі). Праці І.О. Сікорського не перевидавались, а згадки про вченого перебували під негласною заборонаю. Тому з високим відсотком вірогідності можна констатувати теоретичну незалежність окремих його теоретичних положень. Вже з позицій сьогодення можна здійснити порівняльний аналіз теоретичної цінності й актуальності його концепції обдарованості, виокремити в ній прогресивні і хибні положення.

У приватних розмовах Валентин Олексійович високо поціновує науково-психологічну і громадянську діяльність І.О. Сікорського, проте у своїх статтях він не здійснює спроби проводити паралелі чи шукати зв'язок із концептуальними положеннями професора університету св. Володимира. Ця близькість передовсім простежується на духовному і суспільно-політичному рівні, в усвідомленні масштабів обдарованості І.О. Сікорського. Проте саме у порівнянні двох означених концепцій стає можливим встановити наукову цінність поглядів І.О. Сікорського і наступність наукового пошуку і новизну концептуальних висновків В.О. Моляко.

Метою статті є спроба окреслити концептуальні паралелі у науково-психологічних положеннях проблеми обдарованості І.О. Сікорського та В.О. Моляко.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі можна виокремити два протилежних підходи до проблеми обдарованості: 1) обдарованість є основою розвитку здібностей (В. Штерн, К.К. Платонов); 2) обдарованість є результатом розвитку здібностей (Б.М. Теплов,

С. 252

С.Л. Рубінштейн, В.О. Моляко, О.Л. Музика). Більшість учених збігаються на думці, що здібності суть якості особистості, уміння і процеси, що стали

властивостями особистості. Відтак здібності слід розглядати як ансамбль або синтез властивостей особистості, що відповідають вимогам діяльності і забезпечують високі досягнення в ній (О.Г. Ковальов); як індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну особу від іншої, але які не зводяться до знань, умінь і навичок і такі, що формуються в діяльності, і складають основу успішного її виконання (Б.Г. Ананьєв, Б.М. Теплов). На загал певною мірою відбувається ототожнення розвитку здібностей і виховання характеру. Іншими словами, першочергового значення набуває процес цілеспрямованого навчання і виховання (Л.С. Виготський), хоча недрогорядної важливості набувають задатки, що планомірно і невідворотно розгортаються в онтогенезі (Ж. Піаже).

Сучасний підхід до проблеми обдарованості ґрунтується на тезі Б.М. Теплова, який визначав її як певну неарифметичну сукупність здібностей, які, маючи різний рівень свого розвитку, поєднуються у певний ансамбль, компенсуючи й обмежуючи прояв одне одного. Обдарованість виступає якісно іншим психічним утворенням, що є результатом неповторного взаємовпливу здібностей. Високий рівень цілісності і системності здібностей забезпечує більш швидкий розвиток обдарованості; і, навпаки, розвиток окремих так званих мінус-здібностей для певного виду діяльності гальмує чи навіть унеможливорює розвиток обдарованості.

В.О. Моляко у більшості положень поділяє точку зору Б.М. Теплова і визначає обдарованість як біопсихічне явище, що включає біологічні передумови, розвиток яких визначається психосоціальними факторами [10; С. 203]. До біопсихічних факторів обдарованості він відносить реактивність нервової системи, особливу чутливість органів відчуттів, чудову психомоторику, спостережливість, гостру пам'ять, креативність мислення, нахил до узагальнень тощо. Він зазначає, що обдарованість «як системне утворення особистості, є координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяючи знаходженню таких рішень, які дають можливість людині краще пристосуватися до світу, оточення, інших людей і до самого себе.

Обдарованість – це свого роду міра генетично й досвідно визначених можливостей людини адаптуватися до життя» [5; С. 20-21]. По суті йдеться про *макрорівень* феномену обдарованості, де вона виступає інтегралом психічного розвитку суб'єкта, основною функцією є специфічна адаптація до світу, що полягає у нестандартному, оригінальному підході.

На *мезорівні* обдарованість можна визначити як розвиток окремих особистісних якостей, диспозицій. Ця думка вперше акцентовано сформульована С.Л. Рубінштейном. Відповідно до поглядів О.Л. Музики, обдарованість становить «особистісне утворення людини, яке характеризується вищим рівнем розвитку творчих здібностей, загальною творчою спрямованістю особистості і високими досягненнями в певній галузі діяльності» [2; С. 38]. Такий спосіб адаптації призводить до розвитку певних рис особистості, які визначають високий рівень досягнень. О.Л. Музика наголошує на тому, що обдарованість вирізняє саме те, що для особистості вона виступає системотворчою рисою.

Мікрорівнем обдарованості можна вважати певні стратегії і тактики діяльності і мислення. Власне саме стратегіальна організація свідомості, на думку В.О. Моляко, дозволяє впорядковувати зміст свідомості, знайти засоби впорядкування мислення, що спрямовується на вирішення нового завдання

С. 253

[5; С. 19-20]. По суті В.О. Моляко пропонує розглядати загальну проблему теорії поведінки людини за такою структурою: свідомість (творча свідомість) → багаторівнева і розгалужена диспозиційна система → стратегії і тактики діяльності. Основою обдарованості у цій структурі є диспозиційна система (особистісні якості), що виступає творчим потенціалом суб'єкта.

В.О. Моляко, О.Л. Музика, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов визначають обдарованість як результат розвитку «дарованого» природою у формі багатозначних і багатовекторних задатків. Розбіжності в оцінці вродженого і набутого у здібностях і обдарованості безпосередньо пов'язані з відмінностями у поглядах на структуру індивідуальності, на єдність і суперечність біогенних і

соціогенних чинників її розвитку. Б.Г. Ананьєв, О.Г. Ковальов, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов схильні виділяти здібності як окрему підструктуру особистості. Натомість К.К. Платонов такої підструктури не виділяє, оскільки, логічно продовжуючи погляди тих же С.Л. Рубінштейна і Б.М. Теплова, вважає, що здібності суть властивості особистості, які актуалізуються у конкретному виді діяльності і визначають якість останньої. На близьких позиціях стоїть В.О. Моляко, який вважає, що структурні компоненти особистості в обдарованих і необдарованих суб'єктів збігаються, що немає ніяких особливих особистісних сфер, а різняться вони за змістом цих компонентів. Він схильний говорити про ансамбль якостей, властивостей чи про здібності як про систему в системі особистості, яка поєднується і взаємопов'язана з іншими системами (підсистемами) [9], [10], [11].

Подібної точки зору, хоча в інших термінах, дотримувався І.О. Сікорський. Він здійснював не стільки загальний теоретичний аналіз проблеми обдарованості, скільки тяжів до аналізу конкретних випадків обдарованості і геніальності. Одна з найбільш ґрунтовних праць такого циклу має назву «Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина» (1912). І.О. Сікорський здійснює таке дослідження попри те, що феномен О.С. Пушкіна не збігався не тільки з його власними уявленнями про спадкові чинники обдарованості, а й з уявленнями переважної більшості інших вчених, насамперед Ф. Гальтона. І.О. Сікорський здійснює расово-психологічний аналіз обдарованості і приходять до висновку, що змішування рас може сприяти розвитку обдарованості. Він намагається показати багатогранний зв'язок психобіологічних і соціокультурних чинників розвитку особистості. Ця тенденція зберігається й дотепер. Зокрема, В.О. Моляко з-поміж суто особистісних чинників виділяє такі фактори обдарованості як біофізіологічні, анатомо-фізіологічні задатки, сенсорну реактивність (швидкісні параметри, вибірковість, адекватність) [7], [11]. Теоретико-методологічною зв'язкою при цьому виступають праці Б.М. Теплова і С.Л. Рубінштейна, проте факт збереження і подальшої розробки концепції впливу задатків на розвиток

обдарованості говорить про системне розуміння феномену обдарованості, його теоретичну цінність, яка повсякчас може бути знівельована черговим ухилом в біологізаторський чи соціологізаторський бік.

На межі ХІХ-ХХ століття основна увага загострювалась саме на питаннях співвідношення вродженого і набутого у феномені обдарованості, на її соціально-класовій і расово-національній представленості, на можливостях компенсувати структурно-психологічні елементи особистості. І.О. Сікорський у психологічному аналізі обдарованих суб'єктів на особистісному і психофізіологічному (та нейродинамічному) рівнях намагався показати їх взаємозв'язок. Обдарованість є результатом «об'єднання багаточисленних

С. 254

і складних елементів особистості» [13; С. 5]. Він чи не одним із перших упритул наблизився до розуміння місця і ролі задатків у розвитку здібностей. Зокрема, проводив порівняльне дослідження мозку Л. Гамбетти, І.С. Тургенева і Г. Гельмгольца [16], а також за результатами лабораторних експериментів обґрунтовував відмінності обдарованих і необдарованих осіб на рівні психофізіологічного функціонування [15].

Більш цінними є дослідження І.О. Сікорським особистісних якостей обдарованих осіб, які він розглядав як диспозиційні утворення. Особливу цікавість становить спільність поглядів на проблему волі у розвитку обдарованості. В.О. Моляко наполягає на тому, що ключовим у розвитку волі (і разом обдарованості) є подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод. Водночас він дотримується думки, що в обдарованих осіб розвинуте вміння «зживатися» з середовищем (здібність використовувати зовнішні стимулятори, повертати їх на власну користь, мистецтвотворення сприятливого клімату для своєї діяльності) [7], [11]. Іншими словами, попри існування обов'язкової конфронтації з суспільством, обдарована особа з часом завжди здійснює успішну адаптацію завдяки непересічним вольовим здібностям. Цей процес супроводжується, особливо на початкових етапах, частковою соціальною дезадаптацією, яка по суті стає основою «конструктивного дисбалансу» [4]. У

своїх дослідженнях творчо обдарованих осіб О.Л. Музика виявив, що обдаровані суб'єкти часто-густо є соціально дезадаптованими, оскільки змушені протистояти зовнішньому тиску бути конформними. Саме у цій боротьбі, на думку О.Л. Музики, розвивається мотивація і гартується воля [2].

Про необхідність спеціального розвитку волі багато пише І.О. Сікорський. Саме розвинуті вольові здібності дозволяють долати внутрішні і зовнішні перешкоди, створюючи звичку до напруженої діяльності навіть у старості (на прикладі В. Гладстона). І.О. Сікорський вважав основним чинником формування хворобливо-недорозвинутих характерів (на прикладі особистості імператора Олександра I) саме слабку волю [14]. У структурно-функціональному аспекті воля інтегрує інтелектуальні й емоційні процеси. Вольові здібності сприяють концентрації суб'єкта на творчій діяльності, дозволяють уникати спокусу, нівелювати особистісну проблематику, дію так званих національних інстинктів. Яскраво це представлено на прикладі О.С. Пушкіна, якому нібито доводилося захищатися від дії власних расових обмежень (вродженого «негритянського темпераменту») [13; С. 31]. Саме значний розвиток волі дозволив О.С. Пушкіну на певний час зберегти свій художній талант, що міг нівелюватися у жазі до гедоністичного способу життя.

І.О. Сікорський так само зауважує на соціальній дезадаптації обдарованих особистостей. Зокрема, передчасну смерть О.С. Пушкіна пояснює тим, що суспільство виявилось неготовим до сприйняття поета. Цю соціальну дезадаптацію він пов'язує з тим, що зовнішні умови не відповідали його творчій натурі: «...поету не можна жити без творчої напруги, як монаху – без молитви, а студенту – без наукової лихоманки. Але вся ця обстановка, якої поет боявся і в якій раптом потонував, робила кінцеву катастрофу майже невідворотною: він отримав смертельну рану раніше, ніж відбулася дуель на Чорній річці Петербургу» [13; С. 29]. Щоправда, на такій інтерпретації ролі петербурзького оточення О.С. Пушкіна могла позначитися власна невдала спроба І.О. Сікорського інтегруватися у петербурзьке науково-лікарське товариство.

Закономірно, що І.О. Сікорський наполягав на тому, що важливим чинником розвитку творчості й обдарованості виступає емоційна сфера.

С. 255

Л.Н. Абрамова та О.І. Кульчицька вважають, що саме емоційна сфера є одним з найпотужніших активаторів творчої діяльності; і навіть негативні почуття за певних умов забезпечують розвиток волі, настійливості, без чого немислима творчість [1].

В.О. Моляко постулює, що в основі обдарованості лежить високий творчий потенціал суб'єкта. По суті ці два психічних феномени – творчість і обдарованість – становлять нерозривну єдність. Це положення близьке до поглядів І.О. Сікорського на те, що обдарованість неодмінно є здібністю створювати ідеальні продукти діяльності, що мають високу етичну, естетичну, інтелектуальну цінність. І.О. Сікорський вважає, що творчість є однією з ключових ознак обдарованості, оскільки є іманентною особистісною властивістю. На прикладі О.С. Пушкіна він зауважує, що той був надто схильний до комбінування своїх психологічних станів [13; С. 23].

Можна також провести паралель з концепцією стратегіальної організації свідомості, запропонованою В.О. Моляко, який розглядає багаторівневу і розгалужену диспозиційну систему управління змістовою діяльністю свідомості як основу обдарованості (творчого потенціалу) [5], [7]. В.О. Моляко називає стратегію системоутворюючим фактором творчої обдарованості, що являє собою стійку структуру диспозицій, генетичного «налаштування», особистісної інтуїції, дій, яким надається суб'єктивна перевага, мислительної діагностики, прогнозування й оцінок [3]. В.О. Моляко наголошує, що саме постійний прояв синтетичної взаємодії психічних функцій зі зміною домінант детермінується не лише тим, що безпосередньо сприймається, а й сукупністю установок, особистісних диспозицій суб'єкта [6]. І.О. Сікорський так само вказує на цей складний механізм взаємодії безпосередніх відчуттів і директив, що у синтезі виявляють індивідуальність суб'єкта, його нюанси у сприйманні дійсності і стилю діяльності. Директиви у його розумінні по суті тотожні

установкам, які існують поза впливом ситуації, не викликаються асоціативно (на початку ХХ століття мислення ще багатьма вченими розумілося як психічний процес, що відбувається за асоціативними законами) і стають поведінковим вектором.

Також простежується паралель з поглядами І.О. Сікорського щодо питання географії талановитості й обдарованості. Якщо І.О. Сікорський намагався показати сприятливі для розвитку обдарованості умови багатонаціональної царської Росії, то В.О. Моляко відмічає, що сприятливим для обдарованості є умови перетину різних традицій, що посилює інтенсивність міжетнічного спілкування [9]. На думку І.О. Сікорського, Росія інтегрує традиції різних народів. У цьому власне полягав громадянський пафос його робіт [17], [18]. І.О. Сікорський вважав, що саме інтеграція з російською культурою сприяє розвитку малих народів, призупиняє їхню деградацію і навіть запобігає зникненню. Надто вчених поєднує ідея необхідності зовнішніх перепон для розвитку таланту, яких у російських умовах не бракувало. Особливо сприятливим є різного роду громадські хвилювання, які створюють підґрунтя для творчого розвитку особистості.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Історико-психологічний аналіз спадщини І.О. Сікорського і В.О. Моляко дозволив провести концептуальні паралелі між їх основними теоретичними положеннями проблеми обдарованості. Встановлено, що вчені мали близькі погляди щодо багатогранного зв'язку психобіологічних і соціокультурних чинників розвитку особистості, вказували на взаємозалежність

C. 256

психофізіологічних й особистісних рівнів у розвитку обдарованості. Вони висловлювали спільні погляди на проблему волі, яка повинна неодмінно формуватися при подоланні зовнішніх і внутрішніх перешкод, і є тією індивідуальною особливістю, яка якісно вирізняє обдарованих осіб. Також простежується паралель між положеннями щодо стратегіальної організації свідомості, запропонованої В.О. Моляко, і гіпотезою І.О. Сікорського щодо

існування директив, які стають диспозиційним вектором поведінки обдарованого суб'єкта.

Література

1. Абрамова Л.Н., Кульчицкая Е.И. Эмоция интереса как фактор формирования творческой направленности личности / Л.Н. Абрамова, Е.И. Кульчицкая // Психологическая наука: Проблемы и перспективы / Тезисы научных сообщений Всесоюзной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Действительного члена АПН СССР Г.С. Костюка. Часть III. – К., 1990. – С. 3-4.
2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
3. Моляко В.А. Концепция творческой одаренности / В.А. Моляко // Первые международные научные Ломоносовские чтения (17-19 декабря 1991 г.) / Тезисы докладов. – М., 1991. – С. 102-104.
4. Моляко В.А. Проблема психологического изучения таланта / В.А. Моляко // Психологическая наука: Проблемы и перспективы / Тезисы научных сообщений Всесоюзной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Действительного члена АПН СССР Г.С. Костюка. Часть III. – К., 1990. – С. 73-74.
5. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности/ Моляко В.А. // Обдарована дитина. – 2002. – № 4. – С. 19-26.
6. Моляко В.А. Психологические аспекты поэтического восприятия / В.А. Моляко // Актуальні проблеми психології творчості: Збірник наукових праць / За ред. В.О. Моляко. – Т.12. – Вип.4. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 143-151.
7. Моляко В.А. Психологические проблемы творческой одаренности / В.А. Моляко. – К.: Знание, 1995. – 52 с.
8. Моляко В.О. Концепція творчої обдарованості / В.О. Моляко // Сучасний погляд на обдарованість та розвиток таланту. Матеріали II міжнародного науково-практичного семінару (Київ, 22-23 серпня 2011 р.). – К., 2011. – С. 155-164.
9. Моляко В.О. Психологічна екологія таланту / В.О. Моляко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – В трьох томах. – Т. II. – К., 1993. – С. 200-206.
10. Моляко В.О. Психологічне дослідження проблем функціонування стратегій творчої діяльності, творчої обдарованості та психологічної грамотності / В.О. Моляко // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 198-205.

11. Моляко Р.В., Моляко В.О. Проблемы творчої обдарованості / Р.В. Моляко, В.О. Моляко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – В трьох томах. – Т. II. – К., 1993. – С. 207-214.
12. Музика О.Л. Технічна обдарованість і стратегіально-ціннісна організація свідомості / О.Л. Музика // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні: Матеріали II з'їзду Товариства психології України (Київ, 23-27 вересня 1996 р.): [У 16 т., 18 кн.]. – Т. 14. – Симпозіум «Психологія творчості і обдарованості» / За ред. проф. В.О. Моляко. – К., 1996. – С. 53-55.
13. Сикорский И.А. Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина / Проф. И.А. Сикорский. – Киев: Типография С.В. Шульженко, 1912. – 34 с.
14. Сикорский И.А. Болезненно-недоразвитые характеры / Проф. И.А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 470-474.
15. Сикорский И.А. Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов / Проф. И.А. Сикорский. – Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1912. – 30 с.

С. 257

16. Сикорский И.А. Душа и мозг великих людей – Гамбетты, Тургенева и Гельмгольца / Проф. И.А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1900. – Т. 5. – С. 1-12.
17. Сикорский И.А. Проф. А.И. Якобий. Угасание инороднических племён Тобольского севера (Журн. Русского Общества Охранения Народного здоровья 1897 г.) / И.А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 3. – С. 106-107.
18. Сикорский И.А. Черты из психологии славян: Речь, произнесенная профессором И.А. Сикорским в торжественном заседании Славянского благотворительного общества 14 мая 1895 года. / Проф. И.А. Сикорский. – Киев: Типография И.И. Чоколова, 1895. – 15 с.